

UDC 159.944.4-053.6-056.34:376

DOI: 10.34671/SCH.BSR.2020.0404.0009

КОРЕКЦІЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ У ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ

© 2020

ORCID: 0000-0002-2203-4047

Марціновська Ірина Петрівна, аспірантка

*Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
(32301, Україна, Кам'янець-Подільський, вулиця Огієнка, 61, e-mail: irinam110519@gmail.com)*

Анотація. Визначено теоретичні підходи та описано експериментальне дослідження проблеми розладів, обумовлених посттравматичним стресом у підлітків з порушеннями психофізичного розвитку на віддаленому етапі травматизації. Обґрунтовано та представлено психолого-педагогічне забезпечення корекційної роботи з дітьми з психофізичними порушеннями, що мають посттравматичний стресовий розлад, обумовлений перебуванням у зоні військового конфлікту та внутрішнім переселенням. Описано психолого-педагогічне забезпечення подолання розладів, викликаних ПТСР. Визначено, що для підлітків, які пережили травматичний стрес, характерні проблеми психологічного характеру, що проявляються на когнітивному, емоційно-вольовому та поведінковому рівнях. З'ясовано, що наявність порушення у розвитку дитини, частіше ніж у дітей з типовим розвитком, може призвести при певних травматичних життєвих подіях до розвитку ПТСР. Описано два підходи до корекції ПТСР: травмофокусований підхід та підхід резилієнсу; визначено, що копінг, як інструмент, за допомогою якого особистість здійснює контроль над стресовими ситуаціями, можливо розширяти та формувати. Доведено необхідність комплексного підходу у подоланні ПТСР у підлітків, що передбачає активне включення у процес корекції дітей, батьків та педагогів. Досліджено копінг-поведінку, що характеризується не сформованістю у підлітків з порушеннями психофізичного розвитку адаптивного копіngu та вказує на використання ними лише неадаптивних та відносно адаптивних ресурсів подолання стресових факторів. Не сформований копінг-ресурс особистості корелює з розвитком симптомів ПТСР, що підтверджує необхідність формування у підлітків адаптивної копінг-поведінки. Експериментальне впровадження психолого-педагогічного забезпечення подолання розладів, обумовлених ПТСР у підлітків забезпечило позитивну динаміку подолання наслідків посттравми. Позитивні зміни емоційно-вольового, поведінкового та когнітивного функціонування, обумовлюють загальне підвищення шкільної успішності підлітків, зміну соціального статусу у колективі; збільшення соціальних контактів та зміна їх якості; зниження деструктивних агресивних тенденцій у поведінці; відсутність депресії, покращення самопочуття, активності, настрою підлітків. Сформований у значної частини школярів адаптивний та відносно адаптивний копінг дозволяє конструктивно реагувати на життєві труднощі та обумовлює позитивний розвиток особистості підлітка.

Ключові слова: підлітки з порушенням розвитком; посттравматичний стресовий розлад; програма психолого-педагогічної корекції постстресу, порушення емоційно-вольової, когнітивної та поведінкової сфер, копінг-поведінка.

CORRECTION OF POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER IN ADOLESCENTS WITH PSYCHOPHYSICAL DEVELOPMENTAL DISORDERS

© 2020

Martsinovskaya Irina Petrovna, graduate student

Kamenets-Podolsky National Ivan Ogiienko University

(32301, Ukraine, Kamyanets-Podilsky, Ogiienko street, 61, e-mail: irinam110519@gmail.com)

Abstract. Identifies theoretical approaches and conducts an experimental study of the problem of disorders caused by post – traumatic stress in adolescents with mental and physical disabilities at a remote stage of trauma. Psychological and pedagogical support of correctional work with children with psychophysical disorders who have post-traumatic stress disorder due to being in a zone of military conflict and internal resettlement is substantiated and presented. A comprehensive program of psychological and pedagogical correction of disorders caused by PTSD is described. It is determined that adolescents who have experienced traumatic stress are characterized by psychological problems that manifest themselves on the cognitive, emotional, volitional and behavioural levels. It has been found that the presence of developmental disorders in a child, more often than in children with typical development, can lead to the development of PTSD in certain traumatic life events. Two approaches to PTSD correction are described: a trauma-focused approach and a resilience approach based on the coping resource of the individual; it is determined that coping, as a tool by which a person controls stressful situations, can be expanded and shaped. The need for a comprehensive approach to overcoming PTSD in adolescents, which involves active involvement in the process of correction of children, parents and teachers. The coping behaviour, which is characterized by the lack of formation in adolescents with disorders of psychophysical development of adaptive coping and indicates that they use only non-adaptive and relatively adaptive resources to overcome stressors. The formed coping resource of the personality correlates with the development of PTSD symptoms, which confirms the need to form adaptive coping behaviour in adolescents. Experimental implementation of psychological and pedagogical support for overcoming the disorders caused by PTSD in adolescents has provided a positive dynamic of overcoming the effects of post-trauma. Positive changes in emotional, volitional, behavioural and cognitive functioning, cause a general increase in school performance of adolescents, a change in social status in the team; increase of social contacts and change of their quality; reduction of destructive aggressive tendencies in behaviour; absence of depression, improvement of state of health, activity, mood of teenagers.

Keywords: adolescents with developmental disabilities; post-traumatic stress disorder; psychological and pedagogical support; program of psychological and pedagogical correction of post-stress.

КОРЕКЦІЯ ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССОВОГО РАСТРОЙСТВА У ПОДРОСТКОВ С НАРУШЕНИЯМИ ПСИХОФИЗИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

© 2020

Марциновская Ирина Петровна, аспирантка

*Каменец-Подольский национальный университет имени Ивана Огиенка
(32301, Украина, Каменец-Подольский, улица Огиенка, 61, e-mail: irinam110519@gmail.com)*

Аннотация. Определены теоретические подходы и описано экспериментальное исследование проблемы расстройств, обусловленных посттравматическим стрессом у подростков с нарушениями психофизического развития на отдаленном этапе травматизации. Обосновано и представлено психолого-педагогическое обеспечение коррекционной работы с подростками. Описано комплексную программу психолого-педагогической коррекции расстройств, Балканско научно обозрение. 2020. Т. 4. № 4(10)

вызванных ПТСР. Определено, что для подростков, переживших травматический стресс, есть характерные про- блемы психологического характера, что проявляются на когнитивном, эмоционально-волевом и поведенческом уровнях. Установлено, что наличие психофизического нарушения в развитии ребенка, чаще чем у детей с типич- ным развитием, может привести при определенных травматических обстоятельствах к развитию ПТСР. Описаны два подхода к коррекции ПТСР: травмафокусированный подход и подход резилиенс; определено, что копинг, как инструмент, с помощью которого личность осуществляет контроль над стрессовыми ситуациями, возможно фор- мировать и расширять. Изучено копинг-поведение травмированных подростков с нарушениями психофизического развития, которое характеризуется использованием не адаптивного и относительно адаптивного копинга. Не сфор- мированный адаптивный копинг становится причиной развития посттравматического стресса в ситуации травмы. Этот факт подтверждает необходимость развития копинг-ресурса подростков. Доказана необходимость комплекс- ного подхода в преодолении ПТСР у подростков, что предусматривает активное включение в процесс коррекции детей, родителей и педагогов. Экспериментально доказано, что положительные изменения на эмоционально-воле- вом, поведенческом и когнитивном уровнях, обуславливают общее повышение школьной успеваемости подрост- ков, положительное изменение социального статуса в коллективе; увеличение социальных контактов и изменение их качества; снижение деструктивных агрессивных тенденций в поведении; отсутствие депрессии, улучшение само- чувствия, активности, настроения подростков. Сформированный у большинства школьников адаптивный и от- носительно адаптивный копинг, позволяет конструктивно реагировать на жизненные трудности и обуславливает положительное развитие личности подростка.

Ключевые слова: подростки с нарушением психофизического развития; посттравматическое стрессовое рас- стройство; психолого-педагогическое обеспечение; программа психолого-педагогической коррекции ПТСР.

ВВЕДЕННЯ

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Психолого-педагогічна підтримка дітей, які постраждали внаслідок військового конфлікту в Україні, є вагомим завданням сучасної системи освіти. За офіційною статистикою ООН у 2015 р. в Україні було зареєстровано 173 тисячі дітей у статусі внутрішньо переміщених осіб, а станом на 2020 р. за статистикою Міністерства соціальної політики – 238 тисяч дітей із таким статусом. У рамках проекту ЮНІСЕФ «Комплексна психосоціальна допомога дітям, підліткам та родинам, які постраждали внаслідок конфлікту в Україні», зазна- чено, що близько 25 % дітей, які постраждали від пере- міщення та ті, що перебувають у «сірій зоні» поруч із лінією зіткнення, не можуть самостійно справитись із пережитим стресом та потребують кваліфікованої допо- моги. Не є винятком у цій ситуації і діти з психофізични- ми порушеннями [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких роз- глядалися аспекти цієї проблеми і на яких обґрунтову- ється автор; виділення невирішених раніше частин за- гальної проблеми. Теоретико-методологічною основою дослідження стали положення про: стрес, травму та по- сттравматичний стресовий розлад (ПТСР) (Н. Тарабріна та ін.) [2]; теорію та методологію копинг-поведінки та резилієнсу у корекції стресу (Р. Лазарус, М. Лаад та ін.) [3–4]. Прояви стресу досліджувались у дітей та під- літків з типовим (І. Силенок, С. Чернов, О. Чернова та ін.) та порушеним розвитком (Т. Артемьева) [5–6]; [7]. Теоретичні дослідження феномену «посттравматично- го стрессового розладу» дозволяють систематизувати розуміння походження та розгортання ПТСР. Первинні розлади, що виникають при емоційному стресі в різних структурах нейрофізіологічної регуляції мозку, призво- дять до зміни нормативного функціонування систем ор- ганізму. Емоційні стреси за своїм походженням, як пра- вило, є соціальними, і стійкість до них у різних людей різна. Стресові реакції на психосоціальні труднощі – це інтегративна відповідь на когнітивну їх оцінку і емоцій- не збудження. Відповідно до сучасних поглядів, стрес стає травматичним, коли результатом впливу стресора є порушення в психічній сфері за аналогією з фізични- ми порушеннями. У цьому випадку, відповідно до існую- чих концепцій, порушується структура особистості, когнітивна модель світу, афективна сфера, неврологічні механізми, що керують процесами навчання та пізна- ння світу, системою пам'яті, емоційною сферою людини. Незалежно від неоднозначності щодо підходів у форму- вання ПТСР, опис його симптоматики залишається не- змінним (І. Силенок та ін.) [5]. Виділяють три основні групи симптомів, що характеризують психологічні та фізіологічні прояви при ПТСР у дорослих та підлітків

(Н. Тарабріна, І. Седок та ін.) [2]; [5].

Для підлітків, які пережили травматичний стрес, ха- рактерні проблеми психологічного характеру, що про- являються на когнітивному, емоційно-вольовому та по- ведінковому рівнях (І. Силенок, С. Чернов, О. Чернова та ін.) [5–6]. У підлітковому віці за характерологічними ознаками ПТСР досить близький до проявів у дорослих, однак є кілька характерних особливостей (Н. Тарабріна, І. Седок та ін.) [2]; [5]. Наявність психофізичного по- рушення у розвитку дитини, частіше ніж у дітей з типовим розвитком, може призвести при певних травматичних життєвих подіях до розвитку ПТСР та інших невротич- них і психічних розладів (Т. Артемьева) [7]. Проте ці дослідження загалом висвітлюють проблему ПТСР та її подолання у розрізі медицини та психології, наше до- слідження спрямоване на допомогу підліткам засобами сучасної психолого-педагогічної науки та спеціальної психопедагогіки.

МЕТОДОЛОГІЯ

Формування цілей статті. Основними цілями стат- ті є: представлення програми психолого-педагогічної корекції розладів, обумовлених посттравматичним стресом у підлітків з порушеннями психофізичного роз- витку; опис основних дидактичних принципів групової роботи зі школярами в залежності від типу психофізич- ного порушення.

Постановка завдання. Було визначено такі завдання статті: вивчити наукову літературу з проблеми дослі- дження посттравматичного стресу, його симптоматич- них проявів та стан проблеми у практиці; представити комплекс методик для вивчення проявів ПТСР у дітей з порушеннями психофізичного розвитку; описати про- граму психолого-педагогічної корекції розладів, обу- мовлених ПТСР у підлітків з порушеним розвитком, на віддаленому етапі травматизації.

Методи, методики та технології, що використовув- алися. Методики діагностики ПТСР: Напівструктурове інтерв'ю для оцінки травматичних переживань дітей; Батьківська анкета для оцінки травматичних пережи- вань дітей; Бланкова методика спостереження за дітьми при ПТСР (для педагогів), Опитувальник CDI (шкала депресії М. Ковач); Опитувальник САН; Опитувальник «Шкала реактивної та особистісної тривожності» (STAI); Соціометрія Я. Морено; «Індикатор копинг-стра- тегій» (адаптація Н. Сироти, В. Ялтонського). Технології психолого-педагогічної корекції ПТСР: корекційно-роз- вивальний та соціально-психологічний тренінг.

РЕЗУЛЬТАТИ

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. В результаті нашого дослідження, в якому взяло участь 390 школярів з типовим та порушеним розвитком, що перебували в зонах наближених до бойових дій та

тих, що мають статус внутрішньо переселених осіб, 280 батьків та 280 педагогів, було визначено: показник ПТСР у підлітків з порушеним розвитком зустрічається майже у два рази частіше у порівнянні із підлітками з типовим розвитком (24,7 % та 12,7 %), що вказує на те, що наявність психофізичного порушення створює низьку толерантність до формування ПТСР. Тому питання корекції розладів, обумовлених ПТСР у дітей з порушеннями психофізичного розвитку з є досить актуальним.

У сучасній психологічній науці виділяють два підходи до корекції ПТСР: травмофокусований підхід та підхід резилієнсу, що оснований на копінговому ресурсі особистості (Н. Тарабріна, Р. Лазарус, Т. Артемьєва та ін.) [2–3]; [7]. Процеси копінгу – це інструментарій, за допомогою якого особистість здійснює контроль над стресовими ситуаціями; цей інструментарій засобів опанування можливо розширяти та формувати. Наукові джерела засвідчують необхідність комплексного підходу у подоланні ПТСР у підлітків, що передбачає активне включення у процес корекції дітей, батьків та педагогів (М. Лаад та ін.) [1]; [4]; [8–9].

Сучасні погляди на стрес та психічну травму у різні психологічного феномену «резилієнсу», визначено актуальними у психолого-педагогічній корекції травматичних переживань підлітків, що мають порушення психофізичного розвитку [6]; [7].

Теоретичним підґрунтям змісту та методів психолого-педагогічної корекції розладів, обумовлених ПТСР, виступають положення про: концепцію «безпечної школи» («safe school» у країнах Західної Європи та північної Америки), що підтверджує необхідність адаптації навчального процесу до потреб дітей, які пережили психотравму; необхідність комплексного підходу, що передбачає залучення вчителів та батьків до подолання наслідків психічної травми у дітей (М. Lahad, О. Avalon, та ін.) [4]; формування нових навичок активними соціально-психологічними методами навчання; особливості навчання та виховання школярів з порушеннями психофізичного розвитку (В. Синьов, Є. Синьова, С. Миронова, А. Колупаєва, О. Таранченко) [10–11]; [12]; [14; положення глибинно-орієнтованої класичної та сучасної психології та положення про домінантність у подоланні травми копінг-поведінки особистості (М. Лаад, Р. Лазарус, та ін.) [3]; [4]; та формування стресостійкості у дітей (В. Чернобровкін, В. Панок, та ін.) [9]; [13].

Відповідно до означених теоретичних основ було розроблено програму психолого-педагогічної корекції розладів, обумовлених ПТСР у підлітків з порушеннями психофізичного розвитку, що передбачає реалізацію таких заходів: корекційно-розвивальної тренінгової програми для підлітків з розвитку копінг-поведінки та формування арсеналу стратегій виходу із критичних життєвих ситуацій; навчально-просвітницького тренінгу для батьків підлітків щодо наслідків травми на психіку дітей та шляхів компенсації цих наслідків у виховному просторі сім'ї; навчально-просвітницького тренінгу для педагогів, які працюють із цією категорією дітей, щодо впливу травми на дитячу психіку, шляхів допомоги травмованим підліткам у навчально-виховному процесі.

У дослідженні брало участь 56 підлітків з порушеннями психофізичного розвитку (порушення зору, порушення слуху, порушення опорно-рухового апарату, інтелектуальні порушення), 28 батьків та 28 педагогів. Програма для підлітків проводилась два рази на тиждень, загальна кількість годин тренінгу – 36; тренінг для батьків розрахований на 6 годин; консультації проводились протягом навчального року. Для педагогів проводився восьми годинний тренінг, а також проводились індивідуальні та групові консультації протягом усього періоду реалізації тренінгових програм та на протязі трьох місяців після їх завершення.

Тренінгові програми були розроблені з використанням програм при роботі з психічною травмою, таких Балканско научно обозрение. 2020. Т. 4. № 4(10)

як: програма SSET (підтримки учнів, що зазнали травм), програми «Діти та війна. Навчання технік зцілення»; програма «травмафокус» Т. Вебера, програма П. Левіна «Зцілення від травми», матеріалів проекту ЮНІСЕФ «Комплексна психосоціальна допомога дітям, підліткам та родинам, які постраждали внаслідок конфлікту в Україні», програми формування копінг-поведінки «BASIC PH» [1]; [4]; [9].

Заняття для підлітків змістовно спрямовані на подолання як окремих компонентів ПТСР, так і комплексно, на усі складові порушення, що проявляються на емоційно-вольовому, поведінковому та когнітивному рівнях; також на формування дієвого арсеналу копінгових поведінкових стратегій у вирішенні життєвих ситуацій. Домашні завдання передбачаються до кожної теми тренінгу та мають на меті розвиток та закріплення сформованих практичних навичок; обов'язковим є аналіз домашнього завдання на кожному наступному тренінговому занятті, що дає змогу визначити глибину засвоєння матеріалу та при потребі надати школяреві індивідуальну допомогу. Заняття плануються із використанням різних форм та методів навчально-корекційної роботи: брейтормінг, мозковий штурм, аналіз відео матеріалів, вправи на візуалізацію, релаксації, вправи когнітивного аналізу ситуацій, арт-терапевтичні вправи, інформаційні повідомлення та ін.

Програма тренінгу для підлітків складається із двох модулів, що характеризують два підходи до психокорекції травматичного досвіду (травмофокусований підхід та підхід резилієнсу): перший – «Травматичний стрес та його прояви. Нормальна реакція на ненормальні життєві події», другий – «Формування копінг-ресурсу особистості підлітка. Технологія подолання стресових життєвих ситуацій «BASIC PH». Перший модуль тренінгу представлено такими темами: «Пізнаємо один одного», «Справляємось із неприємними спогадами», «Як побороти збудливість та неспокій?», «Уникання неприємних спогадів та що з цим робити?», «Позитивні активності в нашому житті»; другий модуль тренінгу включає теми: «Міст над прірвою. Стратегії виходу із складних життєвих ситуацій», «Віра, як один із шляхів до стресостійкості», «Почуття та їх роль у формуванні стресостійкості», «Я та інші. Спілкування, як важливий фактор вправлення у складних ситуаціях», «Уява людини та її вплив на емоційну стабільність у стресовій ситуації», «Навички аналітичного мислення у подоланні стресових ситуацій», «Я господар свого тіла! Корисні навички подолання стресу», «Складні життєві ситуації як можливості особистісного зростання», «Від мрій до постановки життєвих цілей».

Заняття для батьків спрямовуються на формування навичок підтримуючої поведінки у взаємодії з підлітками; розуміння особистісного копінгу та активної ролі батьків у розвитку стрес-долаючої поведінки дітей. Тренінгові заняття для батьків включають два модулі: «Нормальна реакція на ненормальні життєві події. Травматичний стрес та його прояви у дітей та підлітків» та «Фактори адаптації у складних життєвих ситуаціях. Формування копінг-поведінки у підлітковому віці. Технологія подолання стресових життєвих ситуацій «BASIC PH».

Заняття для педагогів передбачають формування мотивації до створення атмосфери безпеки, спокою та допомоги травмованим дітям; формування навичок підтримуючої педагогічної взаємодії та передбачають висвітлення двох тем: «Школа як безпечне місце для дітей, що пережили травматичні події», «Роль педагога у формуванні резилієнсу підлітків».

Навчання підлітків з порушеннями психофізичного розвитку відбувається за тими ж методами що і навчання школярів з типовим розвитком, проте тип порушення, обумовлює особливості застосування навчальних методів. Ці особливості необхідно враховувати при розробці тренінгової програми для підлітків з різними

типами порушень психофізичного розвитку. Основною особливістю методів навчання та розвитку дітей з ООП є їх корекційно-розвиваюча спрямованість. Розглянемо особливості методів навчання підлітків з порушенням розвитком, що важливо враховувати при розробці психолого-педагогічного тренінгового супроводу травмованих підлітків: методи, що використовуються мають бути доступними, але стимулюючими учнів до розумової активності, формуючими вольової активності особистості, матеріал подається із доцільним рівнем складності; стимулювати до свідомого та міцного засвоєння знань; формувати вміння застосовувати отримані теоретичні знання на практиці та переносити отриманий досвід на різні життєві ситуації; знання та навички формувати системно та послідовно; формувати мотивацію підлітків до самостійного виконання завдань, творчості та особистісної активності; враховувати загальні психічних закономірності та індивідуальні особливості кожного підлітка; дотримуватися принципів гармонійності у підборі методів, а саме їх поєднання у певних співвідношеннях в залежності від мети та цілей кожного окремого заняття [10]; [12].

Відповідно до загальної та спеціальної дидактики, під час розробки тренінгових програм доцільно використати методи навчання, що: характеризуються джерелом передачі та характером сприйняття інформації (словесні, наочні, практичні методи); залежать від основних дидактичних завдань заняття (формування знань, умінь та навичок (зунів) підлітків, закріплення зунів, застосування зунів на практиці, перевірки зунів, творчі методи); відображають характер пізнавальної діяльності щодо засвоєння змісту освіти (пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемного виклику, евристичні, дослідницькі методи) [10].

Враховуючи методологічні принципи навчання дітей з порушенням розвитком, було виділено основні особливості проведення тренінгових занять в залежності від категорії порушення. Особливості підбору матеріалів до тренінгових занять та їх проведення з підлітками, що мають інтелектуальні порушення повинні відбуватися із врахування особливостей пізнавальної діяльності [12–13].

Підбір матеріалів та особливості проведення занять з підлітками, що мають порушення діяльності зорового аналізатора (підлітки зі зниженим зором) визначаються із врахуванням основ тифлопедагогіки та тифлопсихології: вчення І. Павлова про вищу нервову діяльність; дослідження дефектології з проблем компенсації порушеного зору і корекції вторинних відхилень у розвитку підлітків; положення про первинний та вторинний дефект; положення про єдині механізми пізнавального процесу в нормі та в патології; особливості психологічного розвитку дітей підліткового віку [10].

Для підлітків з порушеннями слуху підбір матеріалів до тренінгових занять та особливості їх проведення визначаються із врахуванням дидактичних основ сурдопедагогіки та сурдопсихології [13].

Особливості організації навчального тренінгового процесу учнів з порушеннями опорно-рухового апарату (ОРА) визначались у відповідності до загальних принципів спеціальної дидактики та досліджень психолого-педагогічного супроводу дітей та підлітків з порушеннями ОРА [13–14]. Особливості участі дітей у тренінгових групах залежать від індивідуальних особливостей порушення опори кожної дитини.

Узагальнивши корекційні прийоми та особливості проведення тренінгових занять для підлітків з порушенням розвитком не залежно від категорії порушення, можемо виділити основні принципи корекційного впливу: підбір змісту освіти (змісту тренінгових занять) до особливостей пізнавальних можливостей підлітків; використання візуального матеріалу в процесі навчальних тренінгових занять; повторюваність матеріалу, що ви-

вчається та повторюваність практичних навичок; врахування темпу роботи під час заняття та дотримання охоронного режиму підлітків; позитивне налаштування, настроїв та емоції педагога під час занять, як засіб формування території емоційної безпеки та прийняття кожного підлітка; постійна позитивна оцінка сформованих вмінь та навичок підлітків, що забезпечує мотивуючу складову корекційного процесу.

Представлена програма психолого-педагогічної корекції розладів, обумовлених ПТСР у підлітків з порушенням розвитком, довела свою ефективність та доцільність, що підтверджується факторами: у 50 % підлітків відсутні симптоми ПТСР; у 32,2 % суттєво знизились симптоми посттравми. Прослідкована ефективність подолання наслідків посттравми за окремими показниками порушень, що проявляються у діяльності емоційно-вольової, поведінкової та когнітивної сфер підлітків (показник позитивних змін у емоційно-вольовій сфері складає 37,2 %; у поведінковій – 31,4 %; загальний коефіцієнт підвищення успішності підлітків – 33,2 %, що вказує на покращення когнітивного функціонування підлітків). В результаті реалізованої програми корекції в усіх категоріях досліджуваних підлітків середній показник адаптивного копінгу складає 18,8 %; відносно адаптивний копінг було сформовано у 55,6 % підлітків. Така динаміка позитивних змін, обумовлює загальне підвищення шкільної успішності підлітків, зміну соціального статусу у колективі; збільшення соціальних контактів та зміну їх якості; зниження деструктивних поведінкових факторів; відсутність депресії, покращення самопочуття, активності та загального настрою підлітків. Розвинений адаптивний та відносно адаптивний копінг сприяє конструктивному реагуванню на труднощі та обумовлює подальший позитивний розвиток особистості підлітка.

Порівняння отриманих результатів з результатами у інших дослідженнях. Практичних досліджень на визначення та корекцію розладів, обумовлених ПТСР у підлітків з порушеннями психофізичного розвитку не описано в психолого-педагогічній літературі.

ВИСНОВКИ

Висновки дослідження. Розглянута проблема психолого-педагогічної корекції посттравми у школярів з особливими освітніми потребами є актуальною для корекційної педагогіки та психології. Чинником формування ПТСР є відстрочена у часі реакція організму на стресову подію, або травматичну ситуацію та проявляється певним комплексом симптомів, що характеризують інтелектуальний, поведінковий та емоційно-вольовий рівень функціонування особистості підлітка. Доведено необхідність корекційних впливів спрямованих на подолання наслідків травми у межах навчального закладу. Психолого-педагогічне забезпечення подолання розладів, обумовлених ПТСР у підлітків, має включати просвітницькі тренінги для батьків та педагогів, корекційно-розвивальні тренінги для підлітків; індивідуальні та групові консультації учасникам навчально-виховного процесу щодо підтримуючої комунікації із травмованими підлітками. В результаті таких втручань, відбувається ефективне подолання наслідків посттравми, що проявляються у діяльності емоційно-вольової, поведінкової та когнітивної сфер підлітків. Також, визначено доцільність розвитку адаптивного копінг-поведінки. Представлена програма психолого-педагогічної діагностики та корекції розладів, обумовлених ПТСР у підлітків з порушеннями психофізичного розвитку на віддаленому етапі травматизації, довела свою ефективність та є доцільною у використанні фахівцями закладів загальної та спеціальної освіти.

Перспективи подальших досліджень цього напрямку. Змістом подальших наукових пошуків може стати розробка методичних рекомендацій та практичних занять з формування стресостійкості школярів із порушенням розвитком для різних вікових категорій; підготовка педагогів до формування резилієнсу у школярів з поруше-

ним розвитком у інклюзивному середовищі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Психосоціальна допомога внутрішньо переміщеним дітям, їхнім батькам та сім'ям з дітьми зі Сходу України: посіб. для практиків соціальної сфери / Мельник Л. А., Остапчук Г. В. та ін.; за ред. Л. С. Волинець. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2015. 72 с.
2. Тарабрина Н.В. Психология посттравматического стресса: теория и практика. Москва: Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. 304 с.
3. Lazarus R. S. The stress and coping paradigm. *Models for Clinical Psychopathology*. New York: Spectrum, 1981. с. 177–214.
4. Lahad M., Avalon O., The «Basic Ph» Model of Coping and Resiliency: Theory, Research and Cross-cultural Application, 2013. 288 с.
5. Силенок И. К. Характеристика посттравматического синдрома подростков. *Вестник Адыгейского гос. университета: Педагогика и психология*. 2013. № 3.
6. Чернов С. А., Чернова О. В. Модель системной развивающей психолого-педагогической помощи подросткам. *Современные проблемы науки и образования*. 2016. № 3. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=24571>
7. Артемьева Т. В. Стратегии совладающего поведения детей с ограниченными возможностями здоровья. Актуальные проблемы специальной психологии и коррекционной педагогики. Альманах Казанского федерального университета. Под ред. А. И. Ахметзяновой. 2013. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=23027914>
8. Психолого-педагогічний супровід виховання і розвитку дітей дошкільного віку з родин учасників АТО і внутрішньо переміщених осіб: концепція, методика, технології: навчально-методичний посібник / І. О. Луценко, А. М. Богуш, Л. О. Калмикова та ін. ; за наук. редакцією І. О. Луценко. Київ: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. 213 с.
9. Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості/стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах: навч.-метод. посіб. / Богданов С. О. та ін.; заг. ред. В. М. Чернобровкін, В. Г. Панок. Київ: Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2017. 208 с.
10. Синьов В. М. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка: підручник. Частина I Загальні основи корекційної психопедагогіки (олігофренопедагогіки). Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. 238 с.
11. Синьова Є. П., Федоренко С. В. Тифлоредагогіка: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 325 с.
12. Миронова С. П. Олігофренопедагогіка. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, 2008. 204 с.
13. Дидактичні основи навчання дітей з порушеннями інтелектуального розвитку: методичний посібник / Укл. Л. О. Прядко, О. О. Фурман. Суми : РВВ СШДППО, 2015. 114 с.
14. Колупасва А. А., Таранченко О. М. Навчання дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі: навчально-методичний посібник. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 304 с.

The article was received by the editors 22.08.2020

The article was accepted for publication 27.11.2020